

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

ОДНОРОЖЕНКО ОЛЕГ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 929.6 (477) "16/17"

ДЕРЖАВНА І ЗЕМЕЛЬНА
ГЕРАЛЬДИКА І СФРАГІСТИКА
ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО

07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КИЇВ – 2003

00650363 (N)

990
Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі українського архівознавства та джерелознавства
університету ім. В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
КРАВЧЕНКО ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ,
Харківський національний університет
ім. В.Н. Каразіна, завідувач кафедри українознавства

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
МИЦІК ЮРІЙ АНДРІЙОВИЧ,
Національний університет
"Києво-Могилянська академія",
професор кафедри історії

кандидат історичних наук
САВЧУК ЮРІЙ КОНСТЯНТИНОВИЧ,
Інститут історії України
Національної академії наук України,
старший науковий співробітник відділу
спеціальних історичних дисциплін

Провідна установа: Київський національний університет ім. Т.Г.
Шевченка Міністерства освіти і науки України,
кафедра архівознавства та спеціальних галузей
історичної науки, м.Київ

Захист відбудеться 26 червня 2003 року о 12.00 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.228.01 по захисту дисертацій в
Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України (01001, м.Київ, вул.Трьохсвятительська 4).

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Інституту
української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН
України (01001, м.Київ, вул.Трьохсвятительська 4).

Автореферат розісланий 24 травня 2003 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Песчаній О.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Козацька доба як одна з найяскравіших сторінок в історії українського народу привертала і продовжує привертати до себе увагу, як з боку науковців, так і з боку широкого загалу. З'ясування закономірностей процесу історичного розвитку української нації впродовж даної епохи в усій його повноті неможливе без залучення всього комплексу найрізноманітніших джерел, не раз специфічних, але які в силу саме своєї специфічності дають можливість по новому оцінити та інтерпретувати деякі події та явища. До числа таких джерел необхідно віднести також геральдичний і сфрагістичний матеріал, багатство якого дає можливість комплексно підійти до вирішення деяких питань даного періоду.

Являючись продуктом своєї епохи, козацька геральдика напрочуд точно відбила в собі тогочасні суспільно-політичні та культурні особливості розвитку українського суспільства, його світогляд, ментальність, ідейно-політичні погляди та ін. Витворившись в умовах децентралізації процесу герботворення, за відсутності будь-яких регулюючих чинників, українська геральдика козацької доби мала змогу відобразити реалії тогочасного українського життя.

Це докорінним чином відрізняє козацьку геральдику від сучасного їй процесу герботворення в інших країнах, який перебував під впливом діяльності різноманітних центральних установ, що позбавляло подібні геральдичні системи динаміки розвитку, свіжості ідейного наповнення та виразного політичного спрямування.

В козацькій геральдиці було яскраво відбито реальне народне життя найрізноманітніших верств суспільства, від соціальної еліти (козацької старшини) до простого козацтва і міщанства. Дана обставина робить козацьку геральдику безцінним джерелом у вивченні відповідного періоду української історії, окремі нюанси якого можна розкрити лише за допомогою вивчення української геральдичної спадщини козацької доби.

ДНБ ім. В. Стефаника
АН України

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота пов'язана з науковими програмами кафедри українознавства Філософського факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні закономірностей процесу формування і розвитку територіального герботворення Війська Запорізького, правничих засад використання територіальних гербів на урядових печатках, соціальних, політичних, світоглядних аспектів функціонування територіальних гербів, нарешті - в залученні геральдичного та сфрагістичного матеріалу до вивчення історії козацтва загалом. В зв'язку з поставленою метою у дисертації вирішується ряд дослідницьких завдань:

- визначити передумови виникнення комплексу територіальних (державних і земельних) гербів Війська Запорізького;

- окреслити сферу застосування територіальних гербів та урядових печаток в практичній діяльності;

- дослідити діяльність центральних органів влади, щодо регламентації використання даного комплексу гербів та печаток;

- визначити чинники, які вплинули на формування оригінальної форми і змісту державних і земельних гербів козацького періоду;

- проаналізувати особливості символіки, в тому числі й політичної, даного комплексу гербів;

- з'ясувати соціальну роль, яку виконували державні і земельні герби в зазначений період;

- простежити еволюцію розвитку гербів Війська Запорізького і територіально-адміністративних одиниць (полків, сотень) даного державного утворення;

- систематизувати та здійснити зведення всіх відомих на сьогодні територіальних гербів та урядових печаток козацької доби;

Об'єктом дослідження є територіальна (державна і земельна) геральдика і сфрагістика Війська Запорізького.

Предметом дослідження є закономірності процесу формування і розвитку української територіальної (державної і земельної) геральдики і сфрагістики Війська Запорізького (Гетьманщини).

Метами дослідження є проблемно-хронологічний, типологій, порівняльно-історичний, крім того, використано ряд спеціальних геральдично-сфрагістичних методів.

Хронологічні рамки охоплюють період від часу створення на центрально-українських землях козацької держави - Війська Запорізького (Гетьманщини) і появи перших зразків козацького територіального герботворення на цих землях в середині XVII-го ст. до моменту остаточної ліквідації козацької державно-політичної автономії в кінці XVIII-го ст.

Географічні рамки. Процес козацького герботворення (в тому числі і територіального) мав своє місце в регіонах, на терені яких впродовж 2-ї пол. XVI - XVIII ст. існували козацькі державно-політичні утворення - Славне Військо Запорізьке Низове (Запоріжжя), Слобідські полки (Слобідська Україна) та Військо Запорізьке (Гетьманщина). В даній роботі розглянуто територіальну геральдику останнього з названих регіонів.

Новизна наукового дослідження полягає в тому, що:

- дане дослідження є першою спробою всебічного, комплексного вивчення історії формування і розвитку комплексу територіальної (державної і земельної) геральдики Війська Запорізького;
- в роботі вперше здійснено цілісний аналіз всіх виявлених на сьогодні пам'яток герботворення і сфрагістики центральних і місцевих органів влади Війська Запорізького;
- докладно проаналізовано палеографічні та інші характеристики комплексу урядових печаток козацької адміністрації;
- встановлено обсяг практичного застосування територіальних гербів та урядових печаток;
- розглянуто ступінь впливу діяльності центральних органів влади на формування і функціонування даного комплексу гербів та печаток;

- з'ясовано особливості форми і змісту територіальної геральдики Війська Запорізького, як цілісного геральдичного комплексу;

- проаналізовано соціальну і політичну роль, яку виконували територіальні герби в зазначений період;

- простежено еволюцію розвитку територіальних гербів Війська Запорізького;

- введено до наукового обігу значний масив нововіднайдених сфрагістичних пам'яток і документів;

- здійснено повне зведення і систематизацію всього відомого на сьогодні матеріалу до відповідної теми;

Практичне значення дослідження полягає в тому, що головні висновки, віднайдені і систематизований фактичний матеріал, а також загальні результати дослідження можуть бути широко використані при дослідженні політичної та соціальної історії, національного і станового світогляду, культури і мистецтва даного періоду.

Апробація результатів дослідження проводилася у вигляді публікацій (десять статей, одна брошура і одна книжка), а також під час доповідей на: Наукових геральдичних конференціях (Львів, жовтень 1995, березень 1997); Науковій конференції Українського генеалогічного товариства (Київ, 1996); Конференціях молодих вчених істориків (Харків, квітень 1999, квітень 2001); Краєзнавчих конференціях молодих вчених (Харків, грудень 1999, грудень 2000); Семінарі молодих вчених (Львів, листопад 2001).

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів та висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

В додатку А нашої роботи ми подаємо зведення всіх відомих нам на сьогодні гербів, з їх описами, зазначенням типу джерела на якому вміщено зображення конкретного герба, хронологічних рамок його використання, а також посилками на відповідні архівні джерела та літературу. В додатку Б вміщено зведення всіх сфрагістичних пам'яток, які стосуються нашої теми. В додатку В подано описи печаток деяких представників

козацької старшини, з огляду на те що дані печатки широко використовувалися в офіційному діловодстві полкових та сотенних канцелярій і мали певний вплив на формування земельної геральдики.

В додатку Г вміщено тексти документів, які прямо стосуються теми нашого дослідження. В додатку Д - інформацію про територіально-адміністративний устрій Війська Запорізького (Гетьманщини) з переліком полків, повітів та сотенних осередків відповідних сотень, з зазначенням хронологічних рамок існування відповідних територіально-адміністративних одиниць. Наявність подібного додатку в нашій роботі зумовлена необхідністю постійної прив'язки того чи іншого геральдичного знаку до конкретної території.

По тому, вміщено список скорочень, які використовувалися при оформленні додатків, що значно спрощує процес використання зведень печаток і гербів. В таблицях ілюстрацій подано зображення гербів та печаток, про які йде мова в роботі. Їх розташування узгоджене з порядком поданим у відповідних зведеннях (див. додатки А, Б).

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обговорюється роль і місце козацької геральдики в процесі розвитку української геральдичної традиції. Обґрунтовано актуальність дослідження, хронологічні та територіальні межі, визначено мету і завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, а також наукову новизну і практичне значення дисертації.

У першому розділі - "Історіографія та джерела" - розглянуто стан наукової розробки проблеми формування та розвитку територіальної геральдики та урядової сфрагістики Війська Запорізького.

Відомості про козацьку геральдику в науковій літературі вперше з'явилися ще в 1-й пол. XIX-го ст. З середини XIX-го ст. походять і перші наукові розвідки, присвячені земельним гербам Війська Запорізького. Відтоді дана тема не виходить з поля зору

істориків. Подібне зацікавлення є цілком закономірним з огляду на неможливість всебічного висвітлення процесу утворення і функціонування центральних і місцевих органів влади Козацької держави без належного опрацювання геральдичного матеріалу, який незмінно супроводжував діяльність державних установ.

У 1851 році в “Записках императорского археологического общества. Том 3” була вміщена невелика розвідка А.Уварова “Печать Войска Малороссийского (середины XVIII века)”. Невдовзі в часописі “Черниговские губернские ведомости” з’явилося повідомлення О.Лазаревського “Сфрагистическая заметка” та цілий ряд аналогічних повідомлень інших авторів.

В останній чверті XIX-го сторіччя з’являються перші статті, в яких робляться спроби проаналізувати державну геральдику Гетьманщини. В часописі “Киевская старина” А.Барсуков вмістив розвідку “Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II”. Згодом до цієї теми звертався С. Тройницький в статті “О перемене прежней запорожской печати”. В розвідці “Заметка о козацких знаменах”, подано огляд вексилологічного матеріалу, зокрема, розглянуто питання, щодо використання зображення державного герба на сотенних прапорах.

Першою узагальнюючою роботою з української сфрагістики стала брошура “Материалы по малорусской сфрагистике” (автор М.Слабченко), в якій приділено деяку увагу державним і земельним печаткам. Через деякий час по виході даної брошури І.Крип’якевич в своїй розвідці “З козацької сфрагістики” зробив суттєві доповнення і деякі виправлення до названої праці.

Після погрому української науки в 30-і роки дослідження з даної проблематики в Україні на довгий час занепадають. Студії над козацькою геральдикою, щоправда продовжувалися в діаспорі. Найбільш докладною роботою, що стосувалася еволюції державної печатки Війська Запорізького, є стаття В.Прокоповича “Сфрагистичні етюди”. Автором було здійснено огляд всієї відомої на той час інформації, яка стосувалася державної сфрагістики.

Відновлення студій над сфрагістикою і геральдикою в радянській Україні було започатковане статтею І.Крип'якевича "Стан і завдання української сфрагістики", в якій автор дав оцінку рівня і повноти дослідженості вітчизняної сфрагістики і наголосив на тенденціях її подальшого розвитку.

Найпомітнішою роботою, що стосувалася проблеми державних печаток козацької доби, є стаття В.Фоменка "Військові печатки запорожців". Автор фактично робить спробу, узагальнивши всю наявну на той час в літературі інформацію з даного питання, простежити історію функціонування печаток Війська Запорізького.

З робіт, що вийшли в цей час поза межами України варті уваги дві статті московських дослідників - Є.Каменцевої "Две украинские печати 18 века из собрания ГИМ" і Є.Дракохруст "К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII - XVIII веков".

У 1986 році з'явилася робота В.Румянцевої "Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма", яка стала першим монографічним дослідженням в галузі української міської і земельної геральдики.

Якісно новий період в історії української геральдики та сфрагістики починається від початку 90-х років, коли з'являється велика кількість публікацій з даної теми. Зокрема в збірці "Національна символіка", часописі "Знак", тезах наукових конференцій Українського геральдичного товариства. Велику кількість статей в цих та ін виданнях опубліковано чернігівським дослідником І.Ситим

Найбільшим внеском в дослідження козацької земельної сфрагістики стала стаття Н.Грабової "Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст.", яка була надрукована в 222-у томі "Записок наукового товариства ім. Шевченка". Автор подала опис і світліни 13 полкових і близько 60 сотенних печаток. Крім того, в статті подано також відомості про три видозміни державної печатки від 2-ї третини XVIII ст.

У 1996 році з'явилися перші дві узагальнюючі роботи з української міської геральдики - дисертація А.Гречила

“Українська міська геральдика: тенденції розвитку” (яка, згодом, стала основою монографії “Українська міська геральдика”) і робота В.Панченка “Гербівник міст України”. В даних роботах певну увагу було приділено також земельним гербам козацького періоду.

Козацьке прапорництво, зокрема застосування на прапорах державних та земельних гербів, також не лишилося поза увагою сучасних дослідників. Дане питання знайшло своє відображення в статтях Г.Ярової “Прапор сотні Лубенського полку”, К.Гломозди та Д.Яневського “Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України” та “Українська національна державна символіка: особливості історичної традиції”, В.Стафійчука “Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини”, Ю.Савчука “Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій)”, А.Портнова “До питання козацької символіки” та ін.

Таким чином, загальний обсяг опублікованих на сьогодні відомостей з даної теми є доволі значним, але далеко не вичерпним. Проведені автором впродовж кількох років архівні пошуки, в основному в київських архівосховищах, дозволили значно доповнити наявну на сьогодні інформацію.

Основний масив козацьких урядових печаток, з зображенням на них територіальних гербів Війська Запорізького, вдалося виявити в фондах Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (далі - ЦДІАК). Серед фондів, в яких зберігаються документи центральних органів влади Війська Запорізького, найбільше сфрагістичних пам'яток і документів знайдено в фонді 51: Генеральна військова канцелярія, 1501: Похідна генеральна військова канцелярія, а також у фонді 59: Київська губернська канцелярія. Дещо менше сфрагістичних джерел виявлено в документах фонду 763: Канцелярія “малоросійського” генерал-губернатора.

Крім названих фондів автором опрацьовано значну кількість справ у фондах 229: Архів Коша Нової Запорізької Січи,

53: Перша "Малоросійська" колегія, 54: Друга "Малоросійська" колегія, 55: Канцелярія міністерського правління, 56: Генеральний військовий суд, 269: Канцелярія гетьмана Кирила Розумовського.

Середню ланку в адміністративному управлінні Війська Запорізького і Слобідської України займали полкові канцелярії. Значну кількість відбитків печаток виявлено у фондах 108: Чернігівська полкова канцелярія, 98: Лубенська, 63: Київська, 102: Миргородська, 75: Ніжинська, 83: Переяславська, 94: Полтавська, 80: Стародубська полкові канцелярії.

Менше число відбитків зберігається у фондах: 72: Гадяцька, 96: Прилуцька, 2218: Корсунська, 380: Сумська, 1721: Охтирська, 1722: Ізюмська, 1723: Острогозька, 1725: Харківська полкові канцелярії.

Доволі значну кількість сфрагістичних джерел виявлено при опрацюванні фонду 64: Сотенні канцелярії, в якому зібрано значну кількість документів, що стосувалися діловодства нижчої ланки управління Війська Запорізького, сотенних канцелярій.

Певна кількість державних, полкових та сотенних печаток присутня при документах фондів міського самоврядування - 62: Київський міський магістрат, 208: Стародубський магістрат, 789: Мглинський магістрат, 1468: Ніжинська ратуша, 1523: Глухівська ратуша, 1526: Грунська ратуша, 1673: Чернігівський магістрат, 1764: Варвинська ратуша, 1767: Кролевецька ратуша та ін. Деякі відбитки знайдено у фондах 220: Колекція документів Київської археографічної комісії, і 221: Колекція документів "Нова серія" та ін.

Деякі відомості з поля земельної сфрагістики козацьких часів принесли пошуки у фондах Архіву міста Києва, хоча більшість віднайденної інформації стосувалася лише київської міської сфрагістики.

Значну кількість печаток було виявлено при опрацюванні фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України Національної академії наук України ім. Вернадського. Це, зокрема, фонди Лазаревського, Середи, Новицького, Модзалевського та ін.

В другому розділі - “Державні печатки та герби Війська Запорізького” – розглянуто проблеми формування та розвитку державної геральдики та урядової сфрагістики Війська Запорізького. В першу чергу проаналізовано комплекс державних печаток, вивчення яких дозволяє простежити еволюцію державного герба на протязі всього існування козацької держави. При аналізі сфрагістичного матеріалу певну увагу було приділено вивченню технічних характеристик, як то: форма і розмір печаток, зміст довколових написів, палеографія та ін.

Розглядаючи витoki державної геральдики Війська Запорізького ми наголошуємо на її безпосередньому зв'язку з геральдичною традицією запорізького козацтва, яка і в подальшому впливала на еволюцію державного герба Війська Запорізького. Символіка останнього тісно пов'язана зі сприйняттям в народній свідомості збірного образу козака як оборонця краю, що знайшло своє відображення, зокрема, у віршах вміщених в “Літописі Грабянки”. З погляду політичної символіки образ козака на державному гербі відбиває військовий характер Української держави XVII - XVIII ст. і повне переважає козацького стану в політичній сфері тогочасного українського життя.

При характеристиці зовнішнього вигляду державного герба Війська Запорізького основну увагу приділено його головному типові (козак з рушницею). Оскільки на державних печатках жодного разу не зустрічаємо графічного позначення кольорів, то для відтворення кольористики державного герба ми звернулися до аналізу його зображення на прапорах і портретах, відзначивши нестабільність даного компоненту геральдичної композиції.

Використання державного герба Війська Запорізького в практичній сфері було досить широким, але найчастіше бачимо його зображення на державних печатках. Державна печатка в козацькі часи мала виключне правове значення, що й обумовило зарахування її до числа державних клейнодів. Жоден важливий документ не міг вийти з Гетьманської або Генеральної військової канцелярії без засвідчення державною печаткою.

Правоспроможність печатки дорівнювала своїм значенням власноручному гетьманському підписові.

Еволюція державних герба і печатки Війська Запорізького перебувала в прямій залежності від політичної ситуації на українських землях. Дане положення добре ілюструється як зміною змісту доколкових написів на державних печатках, так і використанням політичної символіки на видозмінах державного герба. Дані обставини створюють передумови для використання геральдичного і сфрагістичного матеріалу в якості історичного джерела, і формування на основі їх всебічного аналізу окремих самостійних історичних висновків.

В **третьому розділі** - “Земельні печатки та герби Війська Запорізького” – розгляд даного комплексу ми починаємо з аналізу сфрагістичних пам’яток за схемою аналогічною до тієї, яку було використано в попередньому розділі. Водночас, значно більше уваги приділено специфіці зображення гербів на сфрагістичному матеріалі, зокрема – позашитових елементів повного герба.

Земельна (полкова та сотенна) геральдика, основний масив якої має часом своєї появи 2-у - 3-ю чверть XVIII-го ст., наочно відобразила в своїй символіці тогочасні суспільно-політичні процеси, що стало можливим з огляду на децентралізованість процесу розробки земельних гербів. Спроби унормувати порядок використання полкових та сотенних гербів на прапорах відповідних військових одиниць козацького війська, які мали місце в середині 50-х років XVIII-го ст., мало позначилися власне на змісті земельних гербів.

В умовах, коли майже всі аспекти функціонування земельної геральдики знаходилися у виключній компетенції місцевих органів влади, без поважної регламенації з боку центральних органів влади, практично кожний полковий чи сотенний герб витворювався в конкретних умовах певної територіально-адміністративної одиниці і через це в значній мірі відбивав суспільно-політичні процеси та світогляд населення конкретної місцевості, що дає змогу використовувати земельну геральдику козацької доби в якості першорядного джерела, як

при дослідженні козацького світогляду загалом, так і при розгляді такого специфічного явища, як політична символіка.

З огляду на децентралізованість процесу герботворення варто було б сподіватися, що земельна геральдика міститиме в собі найрізноманітніший і не зв'язаний поміж собою комплекс сюжетів та фігур. Але всупереч цьому, козацька земельна геральдика вирізняється одноцільністю, як в своєму смисловому наповненні так і в зовнішньому оформленні, яких не завжди вдавалося досягати навіть в тих державах, які мали централізовану систему герботворення.

Абсолютно переважаючим сюжетом в козацькій геральдиці є військова тематика, що саме по собі якнайкраще характеризує тогочасні суспільно-політичні умови українського життя. В той час, коли все життя країни було наскрізь пронизане військовою організацією, коли військовий елемент відігравав провідну роль в державному і суспільному житті, коли сама державна організація носила яскраво виражений військовий характер, герботворення, як місцеве, так і загальнодержавне (державні герби), не могло не відбивати цього реального стану в житті країни.

Якщо символіка фігур, зображення яких вміщено в щитах козацьких гербів, надає нам інформацію, щодо змісту козацької земельної геральдики, то дослідження позащитових елементів дає можливість ознайомитися з зовнішніми формами козацьких гербів. Іншими словами: зображення в щиті дають змогу провести внутрішню (смилову), а позащитові елементи - зовнішню характеристику козацької геральдики.

Розмаїття форм позащитових елементів є однією з найбільших характерних особливостей козацької геральдики. В цілому бачимо 11 різновидів позащитових елементів повного герба в 62 полкових та сотенних гербах, при загальній кількості - 134 герба. Тобто, практично в кожному другому земельному гербі. Пояснення такому, дивному на перший погляд, стану речей знайдемо, коли звернемо увагу на причини виникнення та розвитку такого явища як козацька геральдика. Необхідно наголосити на тому, що головне призначення гербів в козацьку

добу було не символізувати індивідуальні прикмети певного власника, а наголошувати на його привілейованому становищі, виступати засобом зовнішньої соціальної ідентифікації.

Герб сприймався як певний привілей, як ознака свободи і високого соціального положення. В такий спосіб його використовувала козацька старшина, і пробували використовувати окремі групи простого козацтва та міщанства. Міста і територіально-адміністративні одиниці, які прагнули певного рівня самоврядування, також використовували власні герби на ознаку претензій на певну привілейованість і свободу. Оскільки полкові та сотенні герби, так само як і міські, найчастіше використовувалися на печатках, то закономірним було намагання при виготовленні печаток надати зображуваним в їх полі гербам якомога більш "геральдичного" вигляду, і в такий спосіб підкреслити, що вони є власниками саме гербів, а не певного емблематичного зображення.

Як наслідок, поява повних гербів і численних позащитових елементів, зображенню яких приділяється величезна увага, як головній відмітній рисі між гербом та емблемою. Іноді трапляються парадоксальні випадки, коли зображення в щиті має доволі примітивний вигляд в той час як позащитові елементи вражають своєю вибагливістю. Все це, безумовно, вказує на те, що головним для власника герба часто був не стільки зміст зображення, скільки наявність самого герба, як ознаки привілейованості, а в разі з територіально-адміністративними одиницями ще й - самоврядності і певної свободи.

У **висновках** процес формування та розвитку такого своєрідного явища як козацької геральдики пов'язано з виходом на історичну арену нової соціальної верстви (козацтва), яка мала мілітарне походження, зформувалася в умовах жорсткого протистояння з агресивним кочовим світом і зосереджувала в своїх руках потужні силові засоби відстоювання власних інтересів, що супроводжувалося зростанням претензій даної верстви на політично активну роль і навіть - політичне домінування. Зовнішнім виразом подібних претензій на

привілейоване становище стала козацька геральдика, яка відіграла, як і свого часу лицарська геральдика, роль зовнішнього атрибуту соціальної ідентифікації. Козацтво потребувало засобів підтвердження легітимності своїх прав, одним з цих засобів і стала система геральдичних знаків.

Одержавши початок свого розвитку наприкінці XVI-го ст. козацька геральдика вже в 2-й пол. XVII-го ст. являє собою добре розвинену знакову систему, в якій, поруч з родовою, інтенсивно розвивається державна, міська та земельна геральдика, які представляють собою окремі геральдичні комплекси. Остаточне оформлення останнього відбувається в 2-й чверті XVIII-го ст., коли з'являється велика група полкових та сотенних гербів.

Щодо останніх, то порівнюючи земельну геральдику козацьких державно-політичних утворень з аналогічними комплексами інших країн Європи приходимо до висновку про надзвичайну розробленість системи земельних гербів козацької України, в якій найменші територіально-адміністративні одиниці (сотні) не говорячи вже про більші (полки), мали власні герби. Такої розгалуженої системи не знаходимо в жодній європейській країні.

В цілому ж комплекс українських територіальних гербів козацької доби відзначається не лише кількісними показниками. Його виразна своєрідність простежується принаймні ще в трьох інших сферах: соціальній, світоглядній, політичній. В разі з першою маємо на увазі відбиття в геральдичній формі соціальних процесів, які супроводжували і в значній мірі визначали процес створення територіальних гербів.

Аналізуючи міські та земельні герби козацької доби ми, на основі підрахунків та співставлення їх з відповідними показниками аналогічних геральдичних комплексів сусідніх з Україною територій, дійшли висновку про надзвичайно високий відсоток використання позащитових елементів герба в козацькій територіальній геральдиці. В козацьких земельних гербах бачимо в окремих випадках навіть домінування формальної сфери над смисловою.

Широке використання в земельних гербах позашитових елементів повного герба було зумовлене намаганням підкреслити власний привілейований статус і певний рівень самоврядності.

В другій сфері - світоглядній, козацька територіальна геральдика виявила не меншу одноцільність в межах даного комплексу, ніж це бачимо в разі з її зовнішнім оформленням. В цілому козацька геральдика відзначається наявністю незначної кількості сюжетів, які присутні на більшості гербів створених в період існування козацьких державно-політичних утворень. В територіальних гербах абсолютне домінування мають два головні сюжети козацької геральдики - зображення зброї (в основному перехрещеної, що мало символізувати перемогу) та символів світла (які також мали певний зв'язок з мілітарною символікою).

Таке безпрецедентно повне домінування мілітарної символіки в територіальній геральдиці обумовлене рядом цілком об'єктивних причин, головною з яких є відображення в геральдиці реальних умов життя української нації на військовому прикордонні з Великим степом, яке супроводжувалося спустошливими війнами та постійною небезпекою.

Саме життя країни було вкрай змілітаризоване, суспільно-політичний устрій Гетьманщини, так само як і Запоріжжя, ґрунтувався на військових засадах. Військовий елемент в цих державно-політичних утвореннях мав повний і беззаперечний авторитет в усіх сферах життя. Закономірно, що як родова, та і територіальна геральдика знаходилася під виразним впливом мілітарного світогляду.

В третій сфері - політичної символіки, козацька територіальна геральдика дає численні зразки використання даного аспекту в смисловому наповненні гербів. В добу середньовіччя і ранньомодерний період герби виступали оптимальним матеріалом для висловлення політичних претензій і декларацій, міждержавних угод і династичних взаємостосунків і, нарешті, прихованих політичних симпатій та орієнтацій. За допомогою геральдичних символів можна було в закодованій формі подати, наприклад, інформацію висловлення якої у

відкритій формі могло бути небезпечним. Саме такого роду політична символіка найширше представлена в козацькій територіальній геральдиці.

Підсумовуючи все вище сказане вважаємо за необхідне ще раз наголосити на непересічному значенні територіальної геральдики козацької доби як джерела для вивчення політичної і соціальної історії, світогляду і культури українського народу козацького періоду. Проте, остаточні висновки з багатьох складних питань можна буде зробити лише після відповідного опрацювання всього комплексу козацької геральдики (включаючи родову і корпоративну), а також української геральдичної традиції інших періодів.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

- Печатки Слобідської України козацьких часів // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.- Випуск 3.- Харків, 1998.- С.138-140.

- Українська територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби у вітчизняній та зарубіжній історіографії // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна.- Випуск 556.- Харків, 2002.- С.14-33.

- Територіальна геральдика Слобідської України козацької доби (2-а половина 17 – 18 ст.).- Харків, 2002.- 72 с.

- У справі герба міста Києва // Знак.- 1994.- Ч.5.- С.13.

- Проблеми геральдичної термінології // Знак.- 1995.- Ч.9.- С.2.

- Печатка міста Зінькова // Знак.- 1997.- Ч.13.- С.10.

- Джерела української історії. Козацькі часи: полкові, сотенні, міські та містечкові печатки.- Харків, 1998.- 36 с.

- Печатки козацької старшини у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України // П'яті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції "Музеї: історія і проблеми сьогодення".- Харків, 1998.

- Печатка Війська Запорізького // Знак.- 1998.- Ч.16.

- Печатка Данила Апостола // Знак.- 1998.- Ч.17.

- Печатки Слобідських полків (середина 18 ст.) // Знак.-1999.- Ч.18.
- Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України 18 ст. // Знак.- 2000.- Ч.20.
- Сотенні і міські печатки Лівобережної України 18 ст. // Слов'янський мілітарний альманах "Ф 2".- Полтава, 2001.
- Печатки козацької старшини Лівобережної України 2-ї пол.17 - 18 ст. // Слов'янський мілітарний альманах "Ф 2".- Полтава, 2001.
- Полкові та сотенні печатки Ізюмського полку // Знак.-2002.- Ч.27.

АНОТАЦІЇ

Однороженко О.А. Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького.- Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.- Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.- Київ, 2003.

В дисертації досліджено процес формування та еволюції комплексу територіальних (державних та земельних) гербів Війська Запорізького. Проаналізовано політичні та соціальні передумови виникнення системи козацької геральдики. Розглянуто особливості форми та змісту територіальних гербів, відзначено наявність політичної символіки в значній кількості геральдичних знаків цієї доби. Особливу увагу приділено аналізу сфрагістичних пам'яток

Ключові слова: Військо Запорізьке, державна геральдика, земельна геральдика, державна печатка, полково-сотенний устрій.

Однороженко О.А. Государственная и земельная геральдика и сфрагистика Войска Запорожского.- Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук за специальностью 07.00.06 – Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. - Институт украинской археологии и источниковедения имени М.С.Грушевского НАН Украины. - Киев, 2003.

В диссертации исследован процесс формирования и эволюции комплекса территориальных (государственных и земельных) гербов Войска Запорожского. Особое внимание уделено анализу сфрагистического материала, который составляет основной тип источников исследования украинской геральдики казацкого периода. В работе, кроме того, проанализированы политические и социальные предпосылки возникновения системы козацкой геральдики. Рассмотрены особенности формы и содержания территориальных гербов, отмечено наличие политической символики в значительном количестве геральдических знаков того периода. На основании конкретных примеров показано значение козацкой территориальной геральдики и сфрагистики для изучения отдельных аспектов общественно-политической истории Украинского козацкого государства.

Процесс формирования и развития такого своеобразного явления как козацкая геральдика связан с выходом на историческую арену нового социального сословия (казачества), сформированного в условиях жёсткого противостояния с агрессивными соседями и сосредоточившего в своих руках мощные силовые средства отстаивания собственных интересов, что сопровождалось возрастанием претензий данного сословия на политически активную роль и даже - политическое доминирование. Внешним выражением подобных претензий на привилегированное положение стала козацкая геральдика, которая сыграла роль внешнего атрибута социальной идентификации. Козачество нуждалось в средствах подтверждения легитимности своих прав, одним из этих средств и стала система геральдических знаков.

Получив начало своего развития в конце XVI-го в. козацкая геральдика уже во 2-й пол. XVII-го в. представляла

собой хорошо развитую знаковую систему, в которой, рядом с родовой, интенсивно развивается государственная, городская и земельная геральдика, которые представляют собой отдельные геральдические комплексы. Окончательное оформление последнего происходит во 2-й четверти XVIII-го в., когда появляется большая группа полковых и сотенных гербов.

Ключевые слова: Войско Запорожское, государственная геральдика, земельная геральдика, государственная печать, полково-сотенное устройство.

Odnorozhenko O. The state and country Heraldry and Sphragistic of Ukrainian Cossak State (Viysko Zaporizke).- Manuscript.

Thesis for a Candidate degree in History: Speciality 07.00.06.- Historiography, Source Studies, Special historical disciplines.- M.S.Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of National Academy of Science of Ukraine. Kyiv, 2003.

The work is devoted of the forming and evolution of the combination of territorial (the State and Land) coat of arms and armorial bearing. The work analyses the sphragistical materials (Named materials is the base of the research). The research also is focuses on the political and social preconditions of origin system of cossacs heraldry, special feature and contents of territorial insignias. Autor reveals avaiablness of political symbolic. Also the thesis is devoted to importante role of cossacs heraldry social and political life of Ukrainian Cossak State.

Key works: Viysko Zaporizke, State Heraldry, State Stamp, country Heraldry, Regiment-Company state.

Підписано до друку 22.05.2003 р. Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Обсяг 1,25 друк. арк. Тираж 120. Замовлення №30.

Видавництво та друк – Інформаційно-видавничий центр Харківської обласної організації Товариства української мови “Просвіта” ім.Т.Шевченка
м.Харків, вул. Римарська 18.

896 431

Ав 55.659

Мист